

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.21>

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Бальцій Ю.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0331-9810>*

Синицин П.М.,

*доктор філософії у галузі права,
ст. викладач кафедри приватно-правових дисциплін і морського права
Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1593-2671>*

Бальцій Ю.Ю., Синицин П.М. Перспективи розвитку конституційних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина.

У статті обґрунтовується необхідність подальшого розвитку конституційних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні. Задля розв'язання цього завдання було проаналізовано чинне законодавство в сфері конституційно-правового статусу людини і громадянина, визнавши, що Конституція України створила дієву конституційно-правову базу для подальшої законотворчої та нормотворчої діяльності державних структур щодо принципів конституційного статусу людини і громадянина.

На сучасному етапі державотворення, дотримання прав людини в Україні пов'язані з правовою тенденцією визнання їх на державно-правовому рівні. Треба зазначити, що закріплені вони в різних міжнародних нормативно-правових актах, та перш за все, направлені на розвиток прав і свобод, а також гарантій особистості. Проблеми реальної гарантованості прав і свобод людини та громадянина в рамках закріплення їх у конституційних принципах правового статусу людини і громадянина, а також питання дійсного стану положення цих речей рідко стають предметом наукових досліджень. Саме цим обумовлюється необхідність дослідження аспекту перспектив розвитку принципів конституційного статусу людини і громадянина, а також елементи і механізми його реалізації.

Аргументовано, що сучасний конституційний розвиток України в контексті європейського виміру політичних перетворень детермінує проблему переосмислення ролі та значення конституційних принципів статусу людини і громадянина в Україні в процесі формування нової правової реальності.

Визначено, що незважаючи на закріплення основних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина в Конституції України, є нагальною потребою щодо їх подальшого розвитку в контексті побудови сучасної демократичної правової держави.

Робиться висновок про особливу роль і значення сучасних перетворень конституційних норм, що висвітлюють статус людини і громадянина, задля нормального та гармонічного становлення перспектив розвитку принципів конституційного статусу людини і громадянина, та внесення відповідних змін до Конституції України.

Ключові слова: конституційно-правовий статус людини, конституційні принципи, права і свободи, права людини, громадянське суспільство.

Baltsii Y., Synytsyn P. Prospects for the development of constitutional principles of the constitutional and legal status of a person and a citizen.

The article substantiates the need for further development of the constitutional principles of the constitutional and legal status of a person and a citizen in Ukraine. In order to solve this task, the current legislation in the field of the constitutional and legal status of a person and a citizen was analyzed, recognizing that the Constitution of Ukraine created an effective constitutional and legal basis for further law-making and rule-making activities of state structures regarding the principles of the constitutional status of a person and a citizen.

At the current stage of state formation, the observance of human rights in Ukraine is connected with the legal trend of their recognition at the state-legal level. It should be noted that they are enshrined in various international legal acts, and above all, they are aimed at the development of rights and freedoms, as well as individual guarantees. The problems of the real guarantee of the rights and freedoms of a person and a citizen within the framework of their consolidation in the constitutional principles of the legal status of a person and a citizen, as well as the question of the actual state of the position of these things, rarely become the subject of scientific research. It is this that determines the need to research the aspect of the prospects for the development of the principles of the constitutional status of a person and a citizen, as well as the elements and mechanisms of its implementation.

It is argued that the modern constitutional development of Ukraine in the context of the European dimension of political transformations determines the problem of rethinking the role and meaning of the constitutional principles of the status of a person and a citizen in Ukraine in the process of forming a new legal reality.

It was determined that despite the establishment of the basic principles of the constitutional and legal status of a person and a citizen in the Constitution of Ukraine, there is an urgent need for their further development in the context of building a modern democratic legal state.

A conclusion is made about the special role and significance of modern transformations of constitutional norms, which highlight the status of a person and a citizen, for the sake of normal and harmonious formation of prospects for the development of the principles of the constitutional status of a person and a citizen, and the introduction of appropriate changes to the Constitution of Ukraine.

Key words: constitutional and legal status of a person, constitutional principles, rights and freedoms constitutional principles, rights and freedoms, human rights, civil society.

Постановка проблеми. Проблематика конституційних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина на сьогоднішній день є більш ніж актуальною, тому перспективи її розвитку – є явищем динамічним, таким, що потребує пильної уваги як з боку науковців так й законотворців, а також потребує певних досліджень та змін у відповідності та згідно зі станом громадянського суспільства взагалі.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, що мають важливе значення у царині дослідження авторської проблематики, чимало питань потребують більш детального осмислення з метою удосконалення сучасної національної правової системи.

Дослідження сучасних наукових позицій дає підстави зазначити, що вітчизняними фахівцями у галузі конституційного права, присвячених дослідженню конституційно-правового статусу людини і громадянина (це, зокрема, праці А. Крусян, П. Рабінович, В. Шаповал та інших вчених), питання розвитку конституційних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина не були достатньо досліджені.

Метою статті є обґрунтування сучасних підходів до перспектив розвитку конституційних принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Рівень державного захисту людини і громадянина є фундаментальним відображенням рівня розвитку громадянського суспільства. Останнім часом в ході конституційно-правових реформ у демократичному світі відбулися суттєві зміни стосовно ставлення до конституційного статусу людини і громадянина в усіх державах світу. Основою цих змін виступає створення державами реальних умов для закріплення конституційних принципів статусу людини і громадянина у нормативному забезпеченні суспільства. З реалізацією ідей створення правової демократичної держави пов'язано визнання необхідності дотримання прав людини в Україні. Конституція України у ст. 3 закріплює, що «права і свободи людини визнаються в державі

найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності країни, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави» [1].

На рахунок викладених вище ідей слушно зазначала А. Крусян у своїх роботах, присвячених становленню сучасного українського конституціоналізму, а саме: «людина в доктрині та практиці конституціоналізму посідає провідне місце. Адже людина – це енергетичний центр парадигми конституціоналізму, головний ціннісний орієнтир його подальшого розвитку, індикатор перевірки на можливість реалізації конституційної теорії, ідеології та практики, а визнання, забезпечення та захист конституційної свободи, вираженої в правах та законних інтересах людини є практично кінцевою метою функціонування системи конституціоналізму» [2, с. 36].

Як зазначив О. Турута «явлення про права і свободи людини історично є стрижнем, навколо якого формувалися і розвивалися принципи правової держави» [3, с. 26], в тому числі і конституційні принципи, що відображують реальний стан статусу людини і громадянина у державі. У зв'язку з появою ідей прав і свобод людини відбувалися відповідно також істотні зміни й в правосвідомості людей, а коли ці права та свободи стають реальністю – настільки ж істотні зміни в громадському житті. Таким чином, права і свободи людини і громадянина, являючись, з одного боку, важливими ціннісними орієнтирами суспільного розвитку, по суті нормативно формулюють певні умови і засоби життєдіяльності людей; стають орієнтирами, які об'єктивно необхідні для розвитку суспільного прогресу, забезпечення гармонічної взаємодії індивіда, суспільства, природного середовища держави. Становлення і розвиток як соціального інституту прав і свобод людини, так і конституційного інституту статусу людини і громадянина відбувався, в першу чергу, в напрямку обмеження свавілля привселюдної влади, виступаючи як протиположна вселюдній державі.

Конституційні принципи статусу людини і громадянина мають бути не тільки формалізовані у відповідних законодавчих актах, але й забезпечені та гарантовані усіма відповідними соціальними суб'єктами, насамперед – державою, а також забезпечені наявністю відповідного правового механізму їх реалізації. Саме після прийняття Конституції України стають актуальними питання перспектив розвитку конституційних принципів статусу людини і громадянина в Україні; а також механізму реалізації положень, закріплених у цих принципах. Нова Конституція України значно розширила обсяг прав і свобод людини і громадянина, практично включила в Основний Закон усі права і свободи, визнані міжнародним співтовариством, а отже – закріпила відповідні конституційні принципи статусу людини і громадянина на теренах нашої держави.

Сучасний конституційний розвиток України в контексті європейського виміру політичних перетворень детермінує проблему переосмислення ролі та значення конституційних принципів статусу людини і громадянина в Україні в процесі формування нової правової реальності. Загалом, принципи правового положення особи (людини, громадянина) належать до тих фундаментальних цінностей світової культури, які людство вдосконалює протягом усієї світової історії. Крім того, теоретичні витoki становлення принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина було закладено в юридико-правових, філософських, історичних, культурологічних та інших поглядах мислителів минулого. На своєму шляху, вони збагачувались, наповнювались якісно новим змістом та перманентно розвивались відбиваючи реалії сучасності.

Конституція України створила конституційно-правову базу для подальшої законотворчої та нормотворчої діяльності державних структур по забезпеченню принципів конституційного статусу людини і громадянина. Як зазначив В. Шаповал «Аксіомою можна вважати те, що Конституція – це звичайно єдиний нормативно-правовий акт найвищої сили, який регламентує окремі сторони суспільного буття насамперед у зв'язку з організацією і здійсненням державної влади; встановлює засади державного ладу, а також порядок формування, організації і діяльності ключових ланок державного механізму – вищих органів держави; визначає принципи територіальної організації держави; фіксує основи правових статусів людини і громадянина, її юридично виражених взаємовідносин із державою» [4, с. 4].

Крім того, принципи державної політики в сфері прав людини на сьогоднішній день виступають як механізм реалізації принципів конституційного статусу людини і громадянина наступним чином: «визнанням прав і основних свобод людини і громадянина такими, що дані людині від народження та є невід'ємними; забезпеченням верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою; забезпеченням рівності всіх людей перед законом і судом; визнанням верховенства права, за яким проголошення і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина

засновано лише на законі; недопущенням звуження змісту та обсягу проголошених Конституцією України прав і основних свобод людини і громадянина; визнанням презумпції особистої свободи людини відповідно до принципу, згідно з яким дозволено все, крім того, що прямо забороняється законом; визнанням обмеженості свободи держави, її органів і посадових осіб відповідно до принципу, згідно з яким дозволено лише те, що прямо передбачається законом» [5].

Звичайно, ці положення не є вичерпними, проте саме запропоновані до уваги пункти найбільш вагомо пов'язані із додержанням та розвитком конституційних принципів статусу людини і громадянина. Саме окреслені тези є найбільш вагомими та значущими для перспектив розвитку конституційних принципів статусу людини і громадянина в Україні.

Діючі норми Конституції України із року в рік формують нові етапи реформування політики в сфері прав людини і громадянина, однак робота із вдосконалення Основного Закону і донині залишається актуальною, оскільки перед державою та діючою владою постійно ставляться нові і нові завдання. Багато в чому саме принципи конституційного статусу людини і громадянина є юридичним засобом досягнення поставлених перед владою завдань, а, отже, визначають вектори подальшого розвитку конституційного законодавства.

Незважаючи на те, що в останні роки в рамках досліджень у сфері конституційного права, конституційного процесу та сучасного українського конституціоналізму був здійснений істотний ривок у бік розширення меж наукового окреслення теоретичних і практичних проблем, що стосуються принципів конституційного статусу людини і громадянина, існує ще значна кількість норм, що потребують негайного удосконалення. Саме ці норми можуть спрямувати напрями та перспективи розвитку зазначених принципів.

Доцільно зауважити і той факт, що необхідність оновлення та вдосконалення Конституції України вже тривалий час обговорюється багатьма державних і громадських діячів, політологів та юристів. При цьому, деякі вчені сходяться в думці про те, що конституційне регулювання прав, свобод та інтересів людини і громадянина не потребує термінового втручання та змін, оскільки, загалом, воно відповідає міжнародним стандартам. Погодитись із цим твердженням навряд чи можливо, як раніше, а особливо – у сучасних реаліях сьогодення, а саме: по-перше, аналізуючи діючі принципи конституційного статусу людини і громадянина, що закріплені в нормах Конституції України, можна прогледіти те, що їм притаманний лише термінологічний, текстуальний збіг формулювань із міжнародно-правовими стандартами; по-друге, стан дотримання в Україні принципів конституційного статусу людини і громадянина, а отже – і основоположних прав і свобод людини, за висновками численних правозахисних, державних і громадських об'єднань – не є задовільним.

З огляду на вищевикладене, виявляючи можливості та шляхи поліпшення такого стану у соціумі та державі загалом, пропонується перспективне вдосконалення саме конституційних засобів забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що закріплені у відповідних принципах (нормативних засадах) діючого законодавства.

Доцільно зазначити, що одна з перших до науково-експертного сприяння розв'язання проблеми розвитку принципів статусу людини і громадянина, долучилася Львівська лабораторія прав людини і громадянина ще у 2008 році. Саме ця лабораторія розробила та опублікувала свої пропозиції до Концепції оновлення Конституції України, серед яких були наступні: 1) «привести Конституцію до більш повної відповідності з міжнародними «праволюдними» стандартами (вказівка на які може бути включена до її тексту) через, зокрема: доповнення конституційного тексту новими правами, зафіксованими у новітніх міжнародних актах Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи (передусім тих, які ратифіковані Україною); відображення саме на конституційному рівні положення про пріоритетну юридичну силу таких міжнародних договорів у системі джерел права України; вміщення вказівки на значення (необхідність урахування) практики міжнародних юрисдикційних органів із застосування міжнародно-конвенційних актів з прав людини; 2) у відповідних статтях Конституції не обмежуватися лише самими назвами (термінологічними позначеннями прав і свобод людини і громадянина), а в усіх випадках надати розшифрування та основні складові, елементи змісту відповідних прав; 3) при закріпленні усіх прав, особливо економічних, соціальних, культурних та ін. подавати вказівку і на відповідні позитивні обов'язки держави щодо забезпечення кожного з них; 4) підстави обмеження прав людини і громадянина скорегувати у такий спосіб, аби вони не були ширшими, аніж ті, що зазначені у ратифікованих Україною міжнародних договорах; 5) у певних статтях Конституції уточнити назви носіїв (бене-

фіціаріїв) видів прав (з огляду на соціально-антропологічну природу відповідних суб'єктів), а саме – людина, особа, громадянин» [6, с. 15].

Ці положення є актуальними і на сьогоднішній день, саме тому, використовуючи дані напрацювання, до уваги пропонується низка конкретних пропозицій (насамперед у частині принципів конституційного статусу людини і громадянина), спрямованих на «ефективізацію» конституційного регулювання правових відносин, пов'язаних із визнанням, закріпленням, сприянням реалізації та захистом прав і свобод людини і громадянина.

Також, хотілося зазначити, що перший і найбільш визначний принцип конституційного статусу людини і громадянина знаходить своє закріплення у ст. 3 Конституції України та відображений, як «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвища соціальна цінність». Його ще називають принципом визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина. В свою чергу, принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина з боку держави, що задекларований у ч. 2 ст. 3 Конституції: права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави – був також розглянутий у п. 5. Досліджуючи текстуальний зміст цієї норми Основного Закону, пропонується внести відповідні зміни до ст. 3 Конституції України, а саме: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищими соціальними цінностями. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свої дії та бездіяльність». Обґрунтовуючи пропозицію зміни тексту можна вказати наступні фактори: ч. 1 ст. 3 Конституції України перелічує явища, які становлять не одну, а одразу декілька соціальних цінностей; а ч. 2 ст. 3 Конституції України передбачає відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, проте з цього положення неможливо однозначно встановити, чи відповідає держава перед людиною і за свою бездіяльність, з огляду на це, запропоновано визначену редакцію статті, що закріплює одразу декілька принципів конституційного статусу людини і громадянина в Україні.

Майже всі конституційні принципи статусу людини і громадянина на теренах нашої держави визначені та закріплені у Розділі II Конституції України, що має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Не можна не погодитись із тим, що Розділ II Конституції закріплює саме основоположні, фундаментальні права, свободи, обов'язки та їх гарантії дотримання. Також, вказівка на основоположний характер прав і свобод людини і громадянина відповідає формулюванням чинних та ратифікованих міжнародно-правових договорів. Саме тому, задля нормального функціонування інституту прав і свобод людини і громадянина в Україні, що є плацдармом для становлення, реалізації та розвитку принципів конституційного статусу будь-якої особи, пропонується доповнити назву розділу словом «основоположні».

Окремими конституційними принципами статусу людини і громадянина, які містить в себе низку інших (менших за об'ємом) принципів, є конституційний принцип рівноправ'я (або рівності) та принцип невідчужуваності та непорушності основних прав і свобод. Ці принципи проголошено у ст. 21 Конституції України, а саме: «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Саме ці принципи вбачаються чи не найважливішими серед низки інших засад, що відображують статус людини і громадянина, оскільки саме вони є відправним началом для становлення інших принципів щодо рівності осіб у різних сферах буття та життєдіяльності. Саме тому, доцільно було б внести наступні зміни у ст. 21: «Усі люди є вільними та рівними у своїй гідності, основоположних правах та свободах. Гідність людини є основою для всіх її прав і свобод. Усі основоположні права та свободи людини є універсальними, взаємопов'язаними невідчужуваними та непорушними. Закріплені Конституцією основоположні права і свободи та їх гарантії не є вичерпними та не можуть бути скасовані». При цьому, мета цих змін та доповнень – це приведення визначеної статті у відповідність із всесвітніми стандартами прав і свобод людини. Визначені пропозиції спрямовані на утвердження уявлення про гідність людини як про основу всіх її прав і свобод, що відповідає міжнародному законодавству з прав людини.

Наступним окремим положенням пропонується розглянути принцип невичерпності прав і свобод людини та громадянина, який закріплено у ст. 22 Конституції України наступним чином: «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними; конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів

або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Було б за доцільно доповнити ст. 22 положеннями, які закріплюють загальні критерії правомірності обмежень прав і свобод людини, згідно з Конвенцією про захист прав і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини. Таким чином, пропонуються наступні перспективні зміни цього принципу конституційного статусу людини і громадянина, а саме: «права та свободи людини й інших осіб мають бути справедливо збалансовані з інтересами суспільства; конституційні права та свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України; при прийнятті нових законів, інших нормативно-правових актів чи внесенні змін до чинних законів – не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод». Крім того, визначено норма Конституції України має включати положення про те, що обмеження прав і свобод можуть бути визнані правомірними лише за умов, якщо вони передбачені законом, відповідають нормам Конституції, та не завдають шкоди правам і свободам. До речі, низка вчених конституціоналістів, що присвячують свою творчу та дослідницьку діяльність проблемам сучасності, говорять по необхідності доповнення цієї статті Конституції положенням про те, що принципи та підстави обмеження прав і свобод мають відповідати міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Ця ідея логічно розвиває тлумачення ч. 1 ст. 9 Конституції України (яке виділяють в окремий принцип конституційного статусу людини і громадянина – принцип відповідності правового статусу людини і громадянина в Україні вимогам і стандартам, які склалися в міжнародному співтоваристві) та спрямована на реальне забезпечення відповідності між національними обмеженнями прав і свобод людини і громадянина та міжнародними. В рамках проведення даного дослідження, вбачається, що саме виділення такої редакції цієї норми Конституції України – можна вважати реальним здобутком сучасної конституціоналістики.

Висновки. Отже, резюмуючи, можна зазначити щодо необхідності сучасних перетворень конституційних норм, що висвітлюють статус людини і громадянина, задля нормального та гармонічного становлення перспектив розвитку принципів конституційного статусу людини і громадянина. Також, було ґрунтовно запропоновано викласти статті Конституції України, що визначають основні принципи конституційного статусу людини і громадянина у відповідних редакціях. Усі вищезазначені аспекти роблять принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина важливим конституційно-правовим феноменом, який допомагає дієво зміцнити та розвинути загальні демократичні принципи в сучасному громадянському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Проблеми сучасної конституціоналістики. Вип. 3: Сучасний український конституціоналізм: навч. посіб. / за ред. А.Р. Крусян Одеса: «Фенікс», 2015. 526 с.
3. Турута О.В. Принцип реальності прав і свобод громадян. *Право і безпека*. 2004. № 2-3. С. 25–28.
4. Шаповал В. Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави. *Право України*. 2008. № 10. С. 4–12.
5. Про засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 35. Ст. 303.
6. Права людини та громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій. Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. Наук України / ред. кол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія I, Дослідження та реферати. Вип. 18. Львів: Край, 2008. 70 с.